

SUMMARY

Tolcsvai Nagy, Gábor

Mondá – mondta. The construal patterns of the imperfective and the simple past tense in 19th century Hungarian diaries

The paper analyses the distribution of the finite verbs in imperfective or simple past tense in five Hungarian diaries written in the 1830s and 1840s. The investigation is focused on the verb *mond* ‘say, tell’. This verb is construed in the corpus almost exclusively in the imperfective past tense, usually as the main (matrix) clause, with a reconstrued quotation by the act of saying in a subordinate clause, with the *hogy* ‘that’ conjunction. This highly subjectivized use of *mond* ‘say, tell’ in the entries of the diaries perspectivizes the linguistic activity of a participant with epistemic immediacy. The quoting act is evoked from a participatory, witnessing perspective by the diary writer. This simulative perspective profiles the narrated quoting as an ongoing continuous process through the imperfective past, while the simple past tense expresses events completed prior to the processing time. This type of construal shows the close and dynamic relation between the diary communication situation and the evoked quoting situation, in contrast with other activities described often in the simple past tense in the diaries.

Keywords: diary, immediacy, imperfective past, past, simple past, temporality, witnessing

A neki az ő élete szerkezetétípusa a -nak/-nek rag grammatikalizációjában¹**1. Bevezetés**

A tanulmány egy különleges szerkezetétípussal foglalkozik a *-nak/-nek* rag jelentésszerkezetében, különös tekintettel a szerkezetétípus szerepére a rag grammatikalizációjában. A tanulmány címében is bemutatott szerkezetétípus abban különleges, hogy a birtoklás háromszorosan is jelölt: a szintagma alaptagján birtokos személyjellel (*élet-e*), illetve a birtokos személyére két névmás is utal: egy datívuszi esetalakban álló (*neki*) és egy alpalakú (*ő*) személyes névmás.

A vizsgálat fő kérdése az, hogy ez a konstrukció milyen kapcsolatban van a rag jelentésszerkezetében előforduló további funkciókkal, illetve hogy milyen kapcsolódási pontot nyújt a jelentéskiterjesztődésben további funkciók felé. A kutatás korpuszalapú, ehhez elsősorban az Ómagyar Korpuszt használtam, kiegészítésként azonban felhasználtam egyéb történeti (TMK, MTSZ) és kortárs (MNSZ2) szövegadatbázist is.

¹ Az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-20-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

A tanulmány az elméleti keret bemutatásával kezdődik (2.), amelyben szó esik a grammatikalizáció folyamatáról, valamint a másodlagos grammatikalizációt érintő kutatásokról, kitekintéssel az eddigi szakirodalmi megállapításokra a *-nak/-nek* rag jelentéskiterjesztődésével kapcsolatban. A 3. pont bemutatja a vizsgálathoz használt módszertant, majd ezt követi az eredmények ismertetése (4.). A tanulmány összeggzéssel zárul (5.). A vizsgálat funkcionális kognitív elméleti keretben készült.

2. Elméleti keret

A tanulmány tehát a *-nak/-nek* rag jelentéskiterjesztődésének egy részletét mutatja be. A vizsgálatban a jelentésváltozást a funkcionális kognitív nyelvléírásnak (vö. Langacker 1987; Tolcsvai Nagy szerk. 2017) megfelelően kezeltem. A funkcionális kognitív nyelvléírás szerint a legtöbb nyelvi elemnek több jelentése van, és ez igaz nemcsak a tartalmasabb jelentésű lexikális elemekre, hanem a grammatikai elemekre, így a magyarban például az esetragokra is. Az egy nyelvi elemhez tartozó, egymással szemantikailag összefüggő jelentések rendszere a poliszémia (Tolcsvai Nagy 2013: 232; Langacker 2008: 38).

A funkcionális kognitív nyelvléírás a poliszémiát a prototípuselvű kategorizációval összefüggésben vizsgálja. A prototípuselvű kategorizáció szerint (vö. Rosch 1973) a kategóriák a megismerés során, a tapasztalt jelenségek közös tulajdonságainak az absztrakciója alapján jönnek létre, a kategóriaelemek pedig egy központi, prototipikus példány körül szerveződnek. A prototípus a kategória legtöbb közös tulajdonságával rendelkezik. A jelentéshálózatban megjelenő új jelentések a központi kategóriaelem kiterjesztődésével jönnek létre, ez biztosítja a jelentéskiterjesztődés kognitív motivációját (Lewandowska-Tomaszczyk 2007: 148).

2.1. A grammatikalizáció

A grammatikalizáció a nyelvi változások egyik fajtája, amelynek során egy lexikális jelentésű nyelvi elem grammatikaibb jelentést vesz fel, vagy egy már grammatikai jelentésű nyelvi elem jelentése lesz még grammatikaibb (Heine–Claudi–Hünnemeyer 1992: 2). Ezek alapján beszélhetünk elsődleges és másodlagos grammatikalizációs folyamatokról (Traugott 2002: 26–7), a jelen vizsgálat ez utóbbiba csatlakozik be, tehát egy eleve magas absztrakciós fokon álló nyelvi elem jelentésváltozását vizsgálja (Narrog–Heine 2012: 3). A grammatikalizációkutatás korai szakaszában a figyelem elsősorban az alaki változásokra összpontosult, az utóbbi időszakban azonban a vizsgálatok fókuszába került a pragmatikai nézőpont is (Dér 2008). Egy esetjelölő funkciója például kiterjedhet azáltal, hogy megváltozik a disztribúciója: megjelenik olyan környezetekben, amelyekben addig nem, és újfajta alaptagokkal képes lesz újfajta jelentéseket felvenni. Ezeket a környezeteket hívja Diewald „nem tipikus kontextusnak” ('untypical context', Diewald 2006). Diewald ezzel arra is felhívja a figyelmet, hogy az új jelentések a használatban jelentkeznek.

A grammatikalizáció folyamatára ösvényként (pl. Dér 2008) vagy láncként (pl. Heine–Claudi–Hünnemeyer 1991: 220–9) szokás hivatkozni. Ezek az elnevezések

utalnak a folyamat egymást átfedő állomásaira és arra, hogy az egyes állomások nem bonthatók diszkrét elemekre. Narrog és Heine (2012: 2) megjegyzik, hogy a grammatikalizációs folyamat egyik hajtóereje a használat gyakorisága és ebben a használatok eltérése. Ez az esetjelölőknél azt jelenti, hogy a grammatikalizációs ösvényen előre haladó nyelvi elem, amely korábban szemantikai szempontok szerint meghatározott bizonyos típusú névszók után fordult elő, veszít ebből a specifikuságából, és egyre több névszóval fordul elő együtt (Heine 2008: 463). A gyakoriság szemantikai következményét Heine deszemantizációnak nevezi, és ezzel arra utal, hogy a grammatikalizálódó nyelvi elem veszít a lexikális jelentéséből (vö. bleaching). Hopper és Traugott (2003: 94) szerint ez a nézőpont annak köszönhető, hogy a grammatikai leírások általában a folyamat kiindulásától szemlélik a nyelvi változást, és nem onnan, hogy mi lesz ennek a végeredménye. Ez utóbbi nézőponttal összefüggésben jegyzi meg Sweetser (1988: 392), hogy érdekesebb a változást mindkét irányból szemlélni: a lexikális jelentés elhomályosulása mellett a nyelvi elem gazdagodik is; egy új, grammatikai funkció kifejezésével (vö. loss and gain).

A *-nak/-nek* rag grammatikalizációját az eddigi szakirodalom jellegzetesen a történetileg elsődleges helyviszonyjelöléstől a részeshatározói viszony jelölésén át a birtokos jelzős viszonyig mutatja be. A TNyt. a *-nak/-nek* rag funkciójánál az alábbiakról számol be (Korompay 1991a: 311–5): a rag esetén a TNyt. *-nak/-nek*¹-ként hivatkozik az úgynevezett datívuszra, *-nak/-nek*²-ként pedig a genitívuszra. A *-nak/-nek*¹-ről eredetileg a *hová?* kérdésre válaszoló, tehát latívuszi irányulását helyhatározóként ír (*mennyeknek meennek ffeel*). Ezen kívül sorrendben a részeshatározói (*mend w foianec halalut evec*), állapothatározói (*latiuc evt szuz leannac*) és a datívusz possesszívuszi szerkezetéről számol be, tehát arról a szerkezetípusról, amelyben a birtoklást kifejező létige bővítményeként a birtokost jelölő névszón jelenik meg a rag (*Eg nêminêmq vforafnac valanac két adofi*). A sor végén az „elvonatb vonzatok” következnek egy példával: *engede urdung intetvinec*. A *-nak/-nek*² pedig a birtokos jelző ragja: *Ef levn halal nec ef pucul nek feze*. A TNyt. a jelentéskiterjesztés folyamatairól és tendenciáiról nem számol be, csak az adatolható funkciókról.

Kognitív szemantikai szempontból Tolcsvai Nagy Gábor (2005) tekinti át a rag bizonyos funkcióit. Leírása azt emeli középpontba, hogy hogyan lehet a magyar birtokos szerkezetet egy térbeli viszony metaforikus kiterjesztéseként értelmezni. Így a rag jelentésének elvonódását négy lépésben mutatja be a közvetlen, érintkezéses helyviszonytól (*falnak megy*) az érintkezés nélküli, irányulást kifejező téri viszonyon (*délnek tart*) és egy tranzakciós folyamat címzettjét jelölő *-nak/-nek*-en át (*könyvet ad a fiúnak*, a metaforikus térbeliségben: *üdvözetét küldi apjának*) a birtokviszony kifejezéséig (*a fiúnak a könyve*).

A jelen tanulmány amellől érvel, hogy a grammatikalizáció nem szigorúan egyirányú folyamat: az újonnan megjelenő funkciók képesek visszahatni a rendszerben már benne lévő funkciókra akár szerkezetileg, akár szemantikailag. A tanulmány a háromszorosan jelölt birtokos szerkezetet helyezi el a *-nak/-nek* rag grammatikalizációs térképén.

3. Módszer

A dolgozathoz a Magyar Történeti Generatív Szintaxis korpuszát (Ómagyar Korpusz) használtam (vö. Simon–Sass 2012). A korpusz egy része csak betűhű közlésben van, egy kisebb része normalizáltan, tehát a mai helyesírás szerinti átírásban is szerepel. Illetve bizonyos szövegek nyelvileg is elemezve vannak, tehát az egyes szóalakok morfológiai tulajdonságai is címkézve vannak, amelyekre így célzottan lehet keresni.

A korpuszsal többféle vizsgálatot végeztem. Egyrészt funkció szerinti statisztikai elemzést végeztem. Ehhez a normalizált, elemzett szövegekben kerestem rá *-nak* és *-nek* végű névszókra. Ez összesen 10 106 szövegszót eredményezett. Az adatokból Excel segítségével véletlenszerű mintát választottam ki, 400 darabot (amely megfelelő mennyiségnek bizonyult ahhoz, hogy a teljes mintát reprezentálja). Ezeket elemeztem aztán kézzel funkciók szerint. A 400-as lista 11 vaktalálatot eredményezett, a számadatok tehát a 389 értékes találat fényében értendők. Ezekon kívül célzott kereséseket is végeztem, ezeket az adatok mellett CK minősítéssel jelzem, annak a korpusznak a megjelölésével, ahonnan származnak. A célzott keresések forrásai Magyar Történeti Szövegtár (MTSZ), a Történeti Magánéleti Korpusz (TMK), a Magyar Nemzeti Szövegtár (MNSZ2) és az Ómagyar Korpusz.

A korpuszadatokat a szövegek sajátosságainak tükrében érdemes értelmezni. Az elemzett példák nagy része kódexekből származik, a Bibliából latin nyelvről fordított részletek, az emiatt jelentkező sajátosságokról az adott példánál lesz szó.

4. Eredmények

A véletlenszerűen kiválasztott adatok között az alábbi funkciókat különítettem el (1–9.). A listában azt a funkciót, illetve szemantikai szerepet nevezem meg, amelyet a *-nak/-nek* ragos névszó a konstrukciójában betölt. Az egyes funkciókat egy-egy példa követi.

1. A névszó által jelölt entitás a mondatban valamely módon összetartozási viszonyban áll egy másik névszó által kifejezett entitással (219 szövegszó): *Istennek angyala*;
2. egy folyamat RECIPIENSE / egy jelenet kedvezményezettje vagy kárvallottja: BENEFICIENS (85): *mondá a gyülekezetnek; mit használ embernek*;
3. azok a *-nak/-nek* ragos névszók, amelyeket személyjeles névutók vonzanak magukhoz (40): *az képnek alatta*;
4. valamilyen mentális folyamatot, kiértékelést jelentő ige végpontját jelölő névszók (19): *boldognak mondanak engem*;
5. birtoklást jelentő *van/nincs* igék konstrukciójában a birtokost jelölő bővítmények (datívusz possesszívusz) (16): *ezeknek gyökerük nincs*;
6. egy jelenet, folyamat potenciális ÁGENSÉT/EXPERIENSÉT kifejező ragos névszó (4): *miképpen szokott embernek gyönyörködni az jó vendégségbe?*;
7. egy folyamat (motiváló) okát kifejező névszó (3): *minek menének ki látni?*;

8. a névszó által jelölt entitás egyszerre érintette a folyamatnak, és egyszerre birtokos viszonyban áll egy másik névszóval (birtokos részeshatározó szerkezetek) (2): *embereknek ez világi jószágukat elorozzák*;
9. egy mozgásos folyamat térbeli végpontját kifejező névszó (1): *lábaimnak töröket hajigált*.

Az elkülönítésében elsősorban tehát a funkciót vettem figyelembe, de természetesen a funkciók egy része jellemző struktúrájú konstrukciókban fordul elő. Az elkülönítés szempontjából nyilvánvaló kivételt képez a 3. csoport, amely a személyjeles névutókkal előforduló *-nak/-nek* ragos névszók csoportja. Ezt azonban keletkezés-történetük több sajátossága miatt érdemes külön csoportként kezelni. A datívusz possesszívusz (5.), a birtokos részeshatározó (8.) és az ÁGENSKÉNT/EXPERIENSKÉNT megjelenő *-nak/-nek* ragos névszó (6.) is jellemző konstrukciós sémával bír.

4.1. A jelentés elvonódásának rövid bemutatása a birtokos szerkezetekig

Röviden az alábbiakban lehet felvázolni a jelentés absztrahálódását. A helyviszony jelölése a rag esetében egy irányulós viszonyban a célpont megkonstruálását jelöli ([1]-ben: *nekem*), az irányulás pedig a RECIPIENS kifejezésében is megjelenik.

- (1) hálókat vetett nekem ellenségem, valahova megyek vala, és én *lábaimnak* töröket hajigált
- (2) [Jézus a kenyeret] adta *azoknak*, kik övele valának

A (2)-ben az *azoknak* egy tranzakciós folyamat végpontját dolgozza ki: kijelöli azokat a személyeket, akikhez a térben eljut a mozgatott dolog, a kenyér. A figyelem előterébe kerülhet az is, hogy az adott jelenet a szereplő(k)nek előnyös (3) vagy káros (4):

- (3) dicsőség *Atyának és Fiúnak és Szentléleknek*
- (4) mit használ embernek, ha mindez teljes világot elnyerje, ő *lelkének* kediglen veszedelmet leljen?

A datívusz és a genitívusz közötti átmenetekről a tanulmány a korábbiakban tett említést, a jelentéskiterjesztődésnek ezek olyan állomásai, amelyek jellemző konstrukciós mintázattal rendelkeznek.

- (5) gonoszabbak az rágalmazók az orvagnál és az tolvajoknál, kik *embereknek* ez világi jószágukat elorozzák
- (6) *ezeknek* gyökerük nincs

Az (5) a birtokos részeshatározóra példa. A birtokos részeshatározó (*embereknek*) egy igének van alárendelve (*elorozzák*), valamint grammatikai birtokviszonyban van egy vele számban és személyben egyeztetett birtokos személyjeles névszóval

(*jószág-uk-at*). A *-nek* ragos szó által kidolgozott résztvevő tehát egyszerre dolgozható fel a jelenetben birtokosként és kárvallotként is (lásd Elekfi 1993). A tanulmány a szórendi mintázatra vonatkozóan nem fordít külön figyelmet arra, hogy a *-nak/-nek* ragos és a birtokos személyjeles névszó a mondat aktuális tagolásában az igéhez képest hol fordul elő. A (6) datívusz possesszívuszi szerkezetet mutat be: a birtoklást kifejező létige *-nak/-nek* ragos bővítménye, amely a birtokost fejezi ki. Előbbi tehát a datívuszi jelentéscsomóponthoz, utóbbi a genitívuszihoz van közelebb. Ennél elvontabb állomást jelent a grammatikalizációban a birtokos jelző jelölése, ugyanis ott a szerkezet alaptagja már mindig névszói szófajú szó.

4.2. A birtokos szerkezetek

Az adatok több mint fele összetartozást, vagyis genitívuszi jellegű viszonyt fejez ki. Ez a viszony rendkívül sokféle összetartozást fejezhet ki (vö. Hadrovics 1969: 139–77). Ezeket az egyszerűbb kezelhetőség céljából itt egy kategóriába tartozóként kezelem.

A genitívuszi szerepű *-nak/-nek* ragok gyakoriságát illetően kódexszövegek vizsgálatában Korompay Klára a következő eredményekre jutott (Korompay 1991b: 375). Az ilyen funkcióban álló *-nak/-nek* rag a tárgyrag után a második leggyakoribb névszórag a kódexekben, ez a latin szövegmintáknak is köszönhető. Mivel a latinban a genitívusznak testes kifejezőeszköze van, a szerkezeti hűségére is törekedő fordítók a magyarban is ezt a változatot alkalmazták.

Az Ómagyar Korpuszban előfordulnak olyan többszörös birtokos szerkezetek is, ahol több ilyen funkció is alakilag jelölve van a *-nak/-nek* raggal:

- (7) Jézus Krisztus, Isten *fiának evangéliumának* eredete
- (8) hisztek *Istennek fiának* nevében
- (9) lakozik vala az pusztában *Izraelnek kijelentésének* ideiglen

A (7)-ben három birtokos szerkezet is van, amelyből kettő raggal is jelölt. A (8)-ban mind a két birtokos szerkezet jelölve van raggal is, holott itt az egyik rag elhagyása az érthetőségen sem változtatna, a többszörös birtokos viszony maga is azt motiválta, hogy a viszony többszörösen jelölve legyen (Korompay 1991a: 301) az alaptagon és a bővítményen is (*-nak/-nek* raggal). A (9)-ben a *kijelentésének ideiglen* szerkezetben látszólag egyszeres a viszony jelöltsége, mivel nem *idejéiglen* olvasható. Ugyanakkor az *idő* szótó hangszint és időtartamot váltakoztató típusú, így az *ideiglen* szóalak belsejében lévő *-i* birtokos személyjel és a terminatívuszi esetrag (*-ig*) *i*-je egybeesnek. Ez különösen akkor jellemző az egyes számú birtokra utaló *-je* morféma esetében, ha a jelet további toldalékmorfémák követik (Korompay 1992: 333). Az egyes szám harmadik személyű birtokos személyjelnek (*-ja/-je*) ugyanis az ómagyar korban volt *-ji* alakváltozata is, tehát ebben a tőtípusban előállhat az *ideji-iglen* szóalak, amelyben az egymás mellett álló rokon hangok egybeolvadnak.

Ezzel egybevév az is, hogy a nyelvtörténeti megállapítások alapján a birtokos viszony jelölése az egyszerűbbtől az egyre jelöltebb felé haladt (Korompay 1991a:

300). A kapcsolatot tehát a rag további jelentései (főként a latívuszi és a datívuszi mint a történetileg elsődleges, illetve az egyik leggyakoribb funkciói) és e között a jelentése között motiválnak érdemes tekinteni.

A véletlen listában előfordultak olyan elemek, amelyekben a birtokos személye többszörösen is jelölve van. Ilyenek:

- (10) illik *embernek ő fiának* felmagasztatni?
- (11) édes *megváltónknak ő* szent evangéliumában
- (12) nincs *valakinek ő* élete a bőségben

A (10)–(12) példákban a *-nak/-nek* esetraggal jelölt birtokos mellett ott áll egy nominatívuszban levő *ő* személyes névmás, amely szintén a birtokos személyére utal, a kettő közötti viszony koreferens, vagyis ugyanarra a szövegvilágbeli szereplőre vonatkoznak. A nominatívuszi személyes névmás kitétele ebben az esetben a nyomatékosítás szerepét szolgálhatja (Sipos 1991: 362).

Az Ómagyar Korpuszban a többtagú birtokos szerkezetek okán céltottan rákerestem az alábbi szerkezet típusokra: *nekem az én, neked a te, neki az ő*. Így szerettem volna olyan szerkezetekhez jutni, amelyekben a birtokos személye többszörösen is jelölt: egy datívuszi esetalakban álló személyes névmással és a nominatívuszi esetalakban álló személyes névmással. Korompay Klára (1992: 347) kiemeli, hogy a többszörös jelölés a szöveg stílusbeli sajátossága lehet: a kódexszövegekben a latin nyelvű eredeti szöveget szerkezetileg is hűen akarja visszaadni a fordító. Az *én* és a *te* megfelelői a latin eredetiben állhatnak datívuszi esetalakban, egyes szám harmadik személyben azonban nem tartalmaz a szerkezet datívuszi esetű névmást. El is maradhat azonban a latin minta követése (G. Varga 1992: 461), mégis nagy arányban ez a mintakövetés érvényesül az ómagyar korban. Ennek a következő, célzott kereséssel (a korpusz normalizált részéből) nyert első és második személyű birtokossal alkotott szerkezetben néztem utána (a példa végén zárójelben megemlítve a forrást):

- (13) Mert valaki azt cselekszi, az mit akar az Isten, az *nekem az én atyámfia*, néném és anyám (Károli-biblia, Márk evangéliuma 3/35)
- (14) mit mondasz felőle, hogy megnyitotta *neked a te szemeidet*? (Pesti Gábor: Novum testamentum, János evangéliuma, 9/17)

A *nekem az én* 11-szer, a *neked a te* szerkezet a korpusz normalizált helyesírással is közölt részében 5-ször szerepel. Ezekből választottunk ki véletlenszerűen egyet-egyet. A (13)–(14) kiemelt szerkezetek latin megfelelői²:

- (15) „Qui enim fecerit voluntatem Dei, hic frater meus et soror mea et mater est.”
- (16) „Tu quid dicis de illo, qui aperuit oculos tuos?”

² Forrás: Nyíri Antal 1971. *A Müncheneri-kódex 1466-ból*. Akadémiai Kiadó, Budapest. A latin eredeti és a magyar fordítás összevetéséért köszönettel tartozom Korompay Klárának.

A (14) példánál megjegyzendő, hogy a *neked* kedvezményezettet is jelölhetne. A latin megfelelőekben a *nekem*, *neked* személyes névmás nem szerepel. Ez azt jelenti, hogy ezekben a konkrét esetekben nem a fordító szerkezeti hűségre való törekvése lehetett az oka annak, hogy a magyar változatban szerepel a személyes névmás ragos alakja és alakilag jelöletlen alakja is a birtokos funkciójában.

Ezekben az esetekben véleményem szerint a dativus ethicus szerkezethez áll közel a szerkezet *-nak/-nek* ragos komponense. A dativus ethicusról Rác és Szemere (1985: 86) azt jegyzi meg, hogy a *nekem* alakban fordul elő a magyarban, és az indulatos beszéd jellemzője. A német leíró nyelvtanok azt hangsúlyozzák, hogy a dativus ethicus a beszélőnek a személyes, belső érdekeltségét fejezi ki (Pete 1998: 302), vagyis itt is az egyes szám első személyre redukálódik a használata. A cseh nyelvben az egyes szám második személyű személyes névmás datívuszi alakja is képviselheti ezt a funkciót, Fried (2014: 13–4) a névmás diskurzuspépítő funkcióját emeli ki: az általa kifejezett szereplő magának a diskurzusnak a résztvevője, őt teszi hangsúlyossá.

Pete (1998: 302–3) továbbá kiemeli, hogy a legtöbb európai nyelvben (francia, német, lengyel, cseh stb.) létezik ez a szerkezet-funkció típus. Ezáltal egy közvetítő nyelvnek a hatását feltételezi a jelenség mögött. Forrásszerkezetként pedig az alábbi típust nevezi meg (dőlttel jelölve a releváns megfeleléseket):

(17) Quid *mihi* Celsius agit? 'Mit csinál *nekem* az én Celsiusom?'

Az ilyen, a diskurzus egy szereplőjét hangsúlyossá tevő szerkezetekből eredeztetni tehát a dativus ethicust Pete Ágnes. A harmadik személy helyzete ugyanakkor más a magyarban is. Bekerülhetnek ugyan lexikális főnevek a *nekem/neked* helyére, viszont abban az esetben elmarad a névelő (lásd (10)–(12) példák). A *neki az ő* keresésre a korpusz normalizált részében az alábbi példa található (kivéve azokat, ahol a *neki* egyértelműen részeshatározói, birtokosként nem funkcionál):

(18) *neki az ő* élete nem hagyatott az koporsóban

A *nekem az én* típusú szerkezet előfordulhat olyan mondatokban is, amelyekben a ragos személyes névmás egy igének az olyan részeshatározói vonzata, amely a folyamat címzettjét jelöli a mondatban (19):

(19) elég *nekem* az én nyomorom (MNSZ)

A függőségi viszonyok tekintetében a (19) különbözik a (13), (14), (16) mondatokban bemutatott szerkezetektől. Amennyiben elfogadjuk, hogy a latinminta-követés miatt az utóbbi mondatokban a datívuszi személyes névmás (*nekem*, *neked*, *neki*) a birtokos személyét erősíti, akkor azok a nominatívuszi esetalakú névmásokkal (*én*, *te*, *ő*) egy láncon helyezkednek el. A (19) mondatban a *nekem* személyes névmás az *elég* állítmány bővítménye, míg az *én* a *nyomorom* alanyt bővítő birtokos jelző, tehát nem egy láncon helyezkednek el.

Előfordul azonban olyan mondatokban is, ahol nem könnyű eldönteni, hogy etikai datívusról van szó vagy a birtokos személyét nyomatékosabbá tevő névmásról (20):

(20) Ne bántalmazzák *nekem az én* őrizeteseimet. (MNSZ)

A (20) alátámasztja a birtoklás többszörös kidolgozottságát jelölő *-nek* ragos személyes névmás és az etikai datívuszi funkció közelségét. A *ne* tagadószó megjelenése még közelebbivé teszi az etikai datívuszhoz ezt az előfordulást, hiszen az etikai datívusz gyakran fordul elő tiltó mondatokban.

A *nekem az én* keresés az MNSZ-ben (v2.0.5) 88 találatot ad ismétlésekkel együtt, ezeket levonva 74 találat van. Ebből 5 találat ugyanazon birtoklást teszi többszörösen kidolgozottá. Ez még állítmányi pozícióban, az *enyém* névmással is előfordul:

(21) Ők nem az én gyerekeim, [...] *nekem az enyéme*k az I/B-sek. (MNSZ)

A példák mutatják a *-nak/-nek* rag különböző megvalósulásainak egymással összefonódó és a mentális feldolgozásukban összefüggő rendszerének egy részletét. Több funkcióban is látunk olyan példákat, amelyek konstrukciós sémájában benne van egy adott lexéma nominatívuszi (alakilag jelöletlen) és datívuszi esetalakja is. Ebben előfordulnak olyan esetek, amelyekben a) a *-nak/-nek* ragos és az alanyesetű szó különböző funkcióban fordulnak elő, b) a *-nak/-nek* ragos névszó hangsúlyosabbá teszi az alanyesetű szót a birtokosi funkciójában, c) az etikai datívuszi funkcióban a kommunikációs szituáció egyik résztvevőjét emeli ki. A szerkezet típusnak tehát akár a birtokos jelölése, akár a résztvevői szerep hangsúlyosabbá tétele a funkciója, ehhez a funkcióhoz hozzátartozik az, hogy az egyik résztvevőt a szituációban kiemelje, hangsúlyosabbá tegye: így a funkciója elsődlegesen pragmatikai.

A példák is mutatják, hogy a személyes névmás datívuszi alakjának sajátos pragmatikai funkciója a diskurzus résztvevőjének a jelenetbe való mélyebb bevonódásának hangsúlyosabbá tétele. Ez megjelenik olyan használatban is, amelyekről nem lehet könnyen eldönteni, hogy a névmás mondatbeli szerepe a részshatározóhoz vagy a birtokos jelzőhöz áll-e közelebb.

(22) *Nekem* a kis *nyugdíjammak* tavaly is a legnagyobb érvágásnak a gázszámla bizonyult. (MNSZ)

(23) *neked* a *nettódnak* ugyan annyinak kellene lenni most, mint korábban. (MNSZ)

(24) *nekem* a *múltammak* köszönhetően egyáltalán nem jelentett problémát [egy csapatba bekapcsolódni] (MNSZ)

(25) *Nekem* a *szüleimnek* a szülei mind nagy zenészek voltak. (MNSZ)

(26) *nekem* a *kislányomnak* sok volt a bukása (MNSZ)

A bemutatott szerkezetek konstrukciós sémája a következő: egy datívuszi esetalakban álló személyes névmás, ezt követi (akár egy beékelődött minőségjelző vagy

minőségjelzős szintagmalánc után) egy birtokos személyjeles névszó, amelyen a birtokos személyjel számban és személyben a névmással egyeztetve van, valamint szintén *-nak/-nek* ragos. A (22)–(24) példában az elemi mondat lehorgonyzott igéje (vagy magmondata) pedig megkíván egy részeshatározói bővítményt.

Az elemzési problémát az jelenti, hogy a (22)–(24) példában a *nekem, neked* stb. névmások a függőségi viszonyok szempontjából birtokos jelzőkként értelmezhetők, viszont egyben az elemi mondatok által vázolt jelenetek BENEFICIENSEI, tehát a jelenetben kedvezően vagy kedvezőtlenül érintett szereplőt nevezik meg. A birtokos jelzői elemzést támasztja alá a személybeli egyeztetés is a *-nak/-nek* ragos névszóval. Mivel viszont a BENEFICIENS tematikus szerepét veszi fel a névmás, ezért a részeshatározói értelmezés is magyarázható.

A (24)-es mondat értelmezésénél különös jelentőséggel érvényes ez a szempont. Az elemi mondat magmondata (*problémát jelent*) megkívánja a részeshatározó kidolgozását, vagyis explicitté kell tenni, hogy az alany (*bekapcsolódni*) kinek a részére káros. Ennek a kidolgozására viszont nem lehet megfelelő jelölt a *múltam-nak*, mivel az a mondat szintaktikai szerkezetébe a *köszönhetően* névutóval épül be, a *múltamnak köszönhetően* kompozitum így okhatározóként vesz részt a függőségi ábrázolásban. Így tehát a részeshatározói bővítmény szerepére az egyetlen alkalmas jelölt a *nekem* marad, amely így feldolgozódik részeshatározóként is, és a háttérben birtokosként is(, mivel a *múltam-nak* a birtokosa is az egyes szám első személyű megnyilatkozó: **nekem nekem a múltamnak köszönhetően...*, de természetesen a kétszeres kidolgozás fölösleges egymás után ugyanolyan módon).

A (25)–(26)-ban annyiban különbözik a helyzet, hogy a második *-nak/-nek* ragos névszó (*szüleimnek, kislányomnak*) a függőségi viszonyaikban nem igéhez, hanem másik névszóhoz tartoznak (*szülei, bukása*). Így a szerkezet nagyobb valószínűséggel értelmeződik egy kettős birtokos jelzős szerkezetlánc első birtokos jelzőjeként, mint részeshatározóként; ez utóbbi értelmezést inkább a mondateleji pozíció támogatná (ez esetben a mondat megnyilatkozója át- vagy megélt élményként közli, hogy a nagyszülei zenészek, vagy hogy a kislánya megbukott az iskolában).

A (22)–(26) példái is azt támasztják alá, hogy a *-nak/-nek* rag különböző funkciói között nem húzható merev határ. A szerkezetileg birtokosként megkonstruált komponens is rendelkezhet olyan tulajdonságokkal, amelyek szemantikailag közelebb viszik az adott előfordulást a datívuszi jelentéscsomóponthoz. Szerepet játszik továbbá a mondat dinamikus feldolgozása is: egy birtokos személyjeles névszó megjelenése például megnyitja azt az értelmezést, hogy van birtokos viszony a mondatban.

Különösen igaz lehet ez a kettős értelmezési lehetőség a névmásokra, amelyek sematikus jelentésűek, és a mondatbeli funkciójuk nagyban függ attól, hogy milyen mondatbeli környezetben fordulnak elő.

A fentiekben tehát a tanulmány amellet érvelt, hogy a ragnak ez a pragmatikai funkciója a jelentéskiterjesztődésben kapcsolódási pontot jelent az egyes jelentések között. Ezáltal a történetileg elsődleges, helyviszonyjelöléstől a birtokos viszony jelöléséig az alábbi grammatikalizációs ösvényt lehet felvázolni:

1. ábra. A -nak/-nek rag grammatikalizációjának egy részlete

Az ábra azt mutatja be, hogyan történik a jelentéskiterjesztődés a helyviszonytól a birtoklás, összetartozás kifejezéséig. A tanulmány (egy nagyobb, átfogó vizsgálat részeként a rag grammatikalizációjáról, lásd Pomázi 2021: 23–50) azt javasolja, hogy a grammatikalizációt nem egy lineáris folyamatként érdemes értelmezni, hanem egy dinamikusabb modellbe helyezve kell vizsgálni. Egyrészt a grammatikalizációban elágazásokkal is érdemes számolni. Ez a rendkívül gazdag jelentéshálózattal rendelkező -nak/-nek rag esetében különösen fontos, főleg, ha visszatekintünk a korpuszvizsgálatban elkülönített funkciókra. Másrészt az esetlegesen újonnan megjelenő funkciók a már fennálló rendszer egészére is képesek visszahatni. Így például az etikai datívusznak és a birtokos szerkezetnek is közös pragmatikai funkciója lehet a jelenet egyik humán résztvevőjének (az etikai datívusz esetében a diskurzus szereplőjének, a birtokos szerkezetben pedig a birtokos személyének) a hangsúlyossá tétele.

5. Összegzés

A tanulmány a -nak/-nek rag grammatikalizációjának egy részletével foglalkozott. A tanulmány központi kérdését egy szerkezetípus adta, amelyben a birtokos személye kétszeresen jelölve van: egy alapalakú és egy datívuszi esetalakú személyes névmással. A vizsgálat újdonsága, hogy egy névszói esetrag grammatikalizációjának korpuszalapú elemzését adta.

A tanulmány azt mutatta be, hogy a birtokos személyének hangsúlyossá tétele a *nekem, neked, neki* stb. személyes névmásokkal a rag grammatikalizációjában egy olyan pragmatikai kapcsolófunkciót tölthet be, amely más funkciókra is kiterjedhet. A beszédhelyzet szereplőjének hangsúlyozásában az etikai datívusszal lehet rokonítani, amelynek legtipikusabb kidolgozási formája szintén az első és a második személyű datívuszi személyes névmás. Ezenkívül példákat hozott a tanulmány arra is, hogy a beszédhelyzet résztvevőinek vagy a megnyilatkozó nézőpontjának a *nekem, neked* személyes névmásokkal való hangsúlyossá tétele hogyan helyezkedhet el a datívuszi és a genitívuszi funkciók közötti kontinuumon.

A vizsgálat folytatása a teljes jelentéshálózatról alkotott grammatikalizációs térkép felállítása, amelyhez kapaszkodót nyújthat a másodlagos grammatikalizációs folyamatok paramétereinek megállapítása is.

SZAKIRODALOM

- Dér Csilla Iлона 2008. *Grammatikalizáció*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
 Diewald, Gabriele 2006. Context types in gramaticalization as constructions. In: *Constructions, Special Volume I*.

- Elekfi László 1993. *Eltűnőben van-e a magyar birtokos részeshatározó?* In: Horváth Katalin – Ladányi Mária (szerk.): *Állapot és történet – szinkrónia és diakrónia – viszonya a nyelvben*. ELTE BTK, Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Budapest, 35–45.
- Fried, Mirjam 2014. From semantic to interactional dative: a preliminary investigation. In: Martinková, Michaela – Janebová, Marketa – Macháček, Jaroslav (eds.): *Categories and categorial changes: The third syntactical plan and beyond*. Palacky University, Olomouk, 12–20.
- Hadrovics László 1969. *A funkcionális magyar mondatlan alapjai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Heine, Bernd 2008. Grammaticalization of cases. In: Malchukov, Andrej – Spencer, Andrew (eds.): *The Oxford handbook of case*. Oxford University Press, Oxford, 458–69. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199206476.013.0030>
- Heine, Bernd – Claudi, Ulrike – Hünnemeyer, Friederike 1991. *Grammaticalization. A conceptual framework*. The University of Chicago Press, Chicago–London.
- Hopper, Paul J. – Traugott, Elisabeth Closs 2003 [1993]. *Grammaticalization*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Korompay Klára 1991a. A névszóragozás. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 284–318.
- Korompay Klára 1991b. Műfaji és stiláris jellegzetességek az ómagyarkori névszóragozás körében. In: Hajdú Mihály – Kiss Jenő (szerk.): *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. ELTE, Budapest, 375–8.
- Korompay Klára 1992. A névszójelezés. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 321–54.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of cognitive grammar. Volume I. Theoretical prerequisites*. Stanford University Press, Stanford–California.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive grammar. A basic introduction*. Oxford University Press, Oxford.
- Lewandowska-Tomaszczyk, Barbara 2007. Polysemy, prototypes, and radial categories. In: Geeraerts, Tim – Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford handbook of cognitive linguistics*. Oxford University Press, Oxford–New York, 139–69.
- Narrog, Heiko – Heine, Bernd 2012. Introduction. In: Heine, Bernd – Narrog, Heiko (eds.): *The Oxford handbook of grammaticalization*. Pars IV. Tartu, 421–31. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199586783.013.0001>
- Pete Ágnes 1998. *Dativus ethicus*. *Magyar Nyelvőr* 112: 302–4.
- Pomázi Bence 2021. *A -nak/-nek rag poliszémiája*. Doktori disszertáció. ELTE BTK, Budapest.
- Rácz Endre – Szemere Gyula 1985. *Mondattani elemzések*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Rosch, Eleanor 1973. Natural categories. *Cognitive Psychology* 4: 328–50. [https://doi.org/10.1016/0010-0285\(73\)90017-0](https://doi.org/10.1016/0010-0285(73)90017-0)
- Simon Eszter – Sass Bálint 2012. Nyelvtechnológia és kulturális örökség, avagy korpuszépítés ómagyar kódexekből. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXIV*: 243–64.
- Sipos Pál 1991. A névmások. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 353–400.
- Sweetser, Eve E. 1988. Grammaticalization and semantic bleaching. In: Axmaker, Shelley – Jaisser, Annie – Singmaster, Helen (eds.): *Berkeley Linguistics Society 14: General session and parasession on grammaticalization*. Berkeley Linguistics Society, Berkeley, 389–405. <https://doi.org/10.3765/bls.v14i0.1774>
- TNyt. = Benkő Loránd (főszerk.) 1991–1992. *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei; II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika., II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan, szövegrammatika. Mutató*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2005. A magyar birtokos szerkezet jelentéstana, kognitív keretben. In: Kertész András – Pelyvás Péter (szerk.): *Tanulmányok a kognitív szemantika köréből. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXI*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 43–70.

- Tolcsvai Nagy Gábor 2013a. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 2017. *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Traugott, Elisabeth Closs 2002. From etymology to historical pragmatics. In: Minkova, Donka – Stockwell, Robert (eds.): *Studying the History of the English Language: Millennial Perspectives*. Mouton de Gruyter, Berlin, 19–49. <https://doi.org/10.1515/9783110197143.1.19>
- G. Varga Györgyi 1992. A névmások. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 455–569.

FORRÁSOK

- MNSZ = Magyar Nemzeti Szövegtár (v2.0.4–5.). <http://mnsz.nytud.hu/>
- MTSZ = Magyar történeti szövegtár. <http://clara.nytud.hu/mtsz>
- TMK = Történeti magánéleti korpusz. <http://tmk.nytud.hu/>
- Ómagyar korpusz = Magyar Generatív Történeti Szintaxis. <http://omagyarokorpusz.nytud.hu/>

Pomázi Bence

tudományos munkatárs

ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpont, Lexikológiai Intézet
<https://orcid.org/0000-0002-4732-4956>

SUMMARY

Pomázi, Bence

The role of the three times marked possessing in the grammaticalization of the Hungarian dative suffix

The paper presents a unique construction of possessing, in which the fact of the possessing is marked three times. On the regent of the construction (which refers to the possessed thing) there is a possessive suffix, and two other linguistic elements refer to the possessor. Both are personal pronouns, the first is in nominative, the second is in dative case. The study looks through the role of this structure in the secondary grammaticalization of the suffix. The paper suggests that the grammaticalization is not a one way, linear path. First, because there can be junctions in the grammaticalizational paths. Second, because in the semantic extension, the newly appearing functions may have an effect on the already existing system. The paper offers a corpus based analysis on how emphasizing the possessor can be related to the ethical dative function. The ethical dative usually occurs on the personal pronoun in the first or second persons (*nekem, neked*) and refers to a figure that is highly involved in the communicative situation. Thus, both structure types (the three times marked possessing and the ethical dative) elaborate emphasizing personal relations in the communicative situation.

Keywords: possession, ethical dative, dative case, grammaticalization, secondary grammaticalization